

Őrizd meg a leveleim!

A holokausztkutatásról a Szovjetunióban és a mai Oroszországban

Az *Eszmélet* folyóirat gyakran foglalkozik a nagy honvédő háború és a holokauszt emlékezetpolitikai és tudományos megközelítéseivel. Nem érdektelen tehát felhívni a figyelmet az oroszországi holokausztkutatás fontosabb eredményeire és publikációira, amelyek hozzájárulhatnak a holokausztról alkotott képünk teljesebbé tételéhez.

2020 márciusában Budapesten járt Ilja Altman, a moszkvai Orosz Holokauszt Kutatási és Oktatási Központ vezetője, a *Holokauszt: megsemmisítés, felszabadulás, mentés* című időszaki tárlat megnyitója alkalmából. A Holokauszt Emlékközpont, valamint az Orosz Zsidó Kongresszus közös kamarakiállítása fókuszában Auschwitz felszabadításának 75. évfordulója állt. Célja a katonai műveletek ismertetésén túl a Vörös Hadsereg orvosai által végzett tevékenység bemutatása volt, akik Leningrád blokádja és felszabadulása során szerzett tapasztalataikat felhasználva megkíséreltek minél több embert megmenteni a táborban talált, mintegy 7000, végletekig legyengült túlélő közül. A kiállítás megnyitóján Altman előadást tartott a moszkvai központ munkásságáról, valamint az oroszországi holokausztkutatás jelenlegi helyzetéről és aktuális projektjeiről. A holokauszt problematikája iránt érdeklődők számára Ilja Altman neve nem ismeretlen: az ELTE Ruszisztikai központjának 2005-ös nemzetközi konferenciáján is előadott, *A holokausztkutatás Oroszországban: tapasztalat és perspektívák* címmel, amely 2006-ban kötetben is megjelent.¹

*

A moszkvai emlékközpont 1991 óta működik. A vészkorszak dokumentumainak feldolgozását már jóval korábban elkezdték, ám az 1950-es években közreadásuk nem valósulhatott meg. A holokauszt áldozatainak írásai közül több napló már ismert volt:

Lengyelországban, Franciaországban, Magyarországon is kiadták néhányukat. Közvetlenül a háború után jelent meg Alekszandr Aronovics Pecsorszkij, a sobibóri felkelés vezetőjének memoárja, ám az 1948-ban kezdődő, a „hontalan kozmopolitákkal” szembeni perek megálljt parancsoltak a holokauszt története szélesebb körű megismertetésének.

1942-ben alakult meg a Szovjetunióban a *Zsidó Antifasiszta Bizottság* (ZSAB), Szolomon Mihoelsz vezetésével. Mihoelsz 1943-ban az USA-ban járt, ahol 20 millió dollárt sikerült szereznie a holokauszt dokumentumainak összegyűjtésére, illetve a később *Fekete könyvként* ismertté vált dokumentumgyűjtemény kiadására. A háború utáni első és egyetlen közös orosz–amerikai projekt a náciak által végrehajtott szisztematikus népirtást lett volna hivatott bemutatni. Számtalan túlélői feljegyzést adtak át Vaszilij Groszmann és Ilja Ehrenburg számára (akik szintén résztvevői voltak a projektnek), s ezek közül mintegy 100 dokumentum lett az alapja az említett *Fekete könyvnek*. Ezek az anyagok később a nürnbergi perben a vád alapját képezték – érdekes, hogy a nürnbergi tárgyalásokra az egyik túlélő koronatanút, Pecsorszkijt a szovjethatalom nem engedte ki.

Az iratok nagyobb részét Andrej Gromiko az USA-ba küldte, ott készítették elő az angol nyelvű kiadást, amely 1946-ban jelent meg. Az orosz változat azonban nem került nyomdába. Sőt, a 10 országba szétküldött anyagok sehol máshol sem jelentek meg.

1948-ban Mihoelsz a szovjet titkosszolgálat által elkövetett merénylet áldozata lett, az Antifasiszta Bizottságot pedig feloszlatták. Paradox módon, részben épp a *Fekete könyv* anyaga vált a vád alapjává a ZSAB tagjaival szemben lefolytatott perekben. 1949. március 31-én az NKVD vezetése elkészítette a vádiratot, amelynek központi eleme az volt, hogy a ZSAB együttműködött USA-val és a nyugati hatalmakkal. A szervezet vezetőit kémkedéssel vádolták meg, a *Fekete könyvet* pedig a zsidó burzsoá nacionalizmus megnyilvánulásának bélyegezték.

A Szovjetunióban természetesen nem tagadták a holokauszt megtörténtét, de sokáig elzárkóztak attól, hogy elismerjék annak világtörténelmi egyediségét, hiszen az nem illett bele a hivatalos narratívába, amely szerint a szovjet emberek, nemzetiségűtől függetlenül, egyformán áldozatai voltak a náci agresszióknak.

A szovjet történetírásban csak a nyolcvanas években kezdtek el a holokauszttal mint zsidó problémával foglalkozni. A második világháború historiográfiája azért érzékeny pont, mert 27 millió szovjet halt meg a háborúban, minden családban voltak áldozatok. A sziszte-

matikus népirtás nemcsak a zsidó nemzetiségűeket érintette, hanem a megszállt területek lakossága is mintegy hétmillió veszteséget szenvedett el.

A negyvenes évek végén megjelent az ún. „apparátus-antiszemitizmus”,² és az Izraellel való bonyolult viszony is rányomta bélyegét a historiográfiára: megindult a náci büntettek történetkutatása, feldolgozása, de ezen belül a holokausztkutatás nem kapott külön helyet.

A zsidók tragédiáját a hivatalos emlékezetpolitikában sem kezelték egyediként, hanem „betemették” az antifasiszta emlékezetbe, külön emlékművet sem állítottak neki. Amikor azonban 1959-ben a Babij Jar-i népirtás helyszínén stadiont akartak építeni, Viktor Nyekraszov a *Lityeraturnaia Gazetában* tiltakozó cikket jelentetett meg. Az író kifejtette, hogy Babij Jarban nemcsak zsidók haltak meg, de csak a zsidók haltak meg azért, mert zsidók voltak. Személyes ügyének tekintette, hogy a tömegsírba temetett, ártatlanul kivégzett mintegy 200 000 ember teteme fölé síremléket állítsanak. 1961-ben Nyekraszov hatására írta meg Jevgenyij Jevtusenko *Babij Jar* című versét. A Sztálin halálát követő „olvadás” korszakában egyre több szépirodalmi mű foglalkozott a témával (Grossmann: *Élet és sors*, Solohov: *Emberi sors*, Kuznyecov: *Babij Jar*). Az emlékműre azonban 1976-ig kellett várni, de az emléktáblán ekkor is kerültek az áldozatok nemzetiségének föltüntetését. Ugyanakkor fontos tény, hogy a szovjet titkosszolgálat egészen a 80-as évekig dolgozott a náci bűnösök és kollaboránsok felkutatásán, ilyen módon téve történelmi elégtételt a háborús büntettekért.

Izraelben 1980-ban publikálták a *Fekete könyv* orosz nyelvű változatát – amihez Irina Ehrenburg adta át az édesapja hagyatékában talált kéziratot. Az Ehrenburg és Grossmann által előkészített anyagnak azonban nem minden részét közölték. Mintegy 50 naplóbejegyzés ekkor még nem is került bele; a gyűjtemény jobbára személyes dokumentumokat és utolsó leveleket tartalmazott.

A *Fekete könyvet*, paradox módon, nem a kollaboránsok vagy háborús bűnösök, hanem a zsidómentők miatt tiltották be a Szovjetunióban. Altman szerint, ez azzal magyarázható, hogy az olvasónak az a téves elképzelése támadhatott, hogy a nácik nem mészárolták le a szovjet embereket, hiszen azok menteni tudták a zsidókat.

A 90-es években azonban megélénkült az érdeklődés a holokauszt mint önálló kutatási terület iránt: nemcsak a *Fekete könyvet*, de annak második kötetét is kiadták, *Ismeretlen fekete könyv* címmel. Ezt azóta több nyelvre is lefordították: az angol után magyar nyelven jelent meg az ELTE Ruszisztikai Tanszékének gondozásában.³

A moszkvai emlékközpont első igazgatója, Mihail Hefter történetfilozófus volt, aki a holokausztban vesztette el családját. 2000-ben kiadták az első könyvüket, amely a holokauszt oktatásához kapcsolódó segédanyag volt. A kötet, Simon Wiesenthal támogatásával, Ausztriában német nyelven is megjelent. Azóta a központ több mint 80 kötetet publikált: tankönyvet, dokumentumgyűjteményeket és egy enciklopédiát a holokausztnak a Szovjetunió területén történt eseményeiről. Jelenleg, a magyarországi Holokauszt Emlékközponttal közös projektben, a szovjet tisztok visszaemlékezéseit gyűjtik Magyarországról.⁴

A mai Oroszország területén mintegy 500 olyan helyszín van, ahol zsidókat semmisítettek meg, ebből 80 helyen állítottak már fel emlékművet, továbbá létrehoztak egy holokausztmúzeumot, amely egy zsinagógában kapott helyet. *Felszabadítók* címmel elindítottak egy projektet, amely január 27-éhez, a nemzetközi Holokauszt Emléknaphoz, Auschwitz felszabadításához kötődik. A cél az, hogy összegyűjtsék a 25 000 felszabadító nevét és életrajzi adatait. E projekt részeként jelenleg Oroszország egész területén, minden régióban gyűjtik a az adatokat.

A moszkvai Központban több levéltáros dolgozik, s szinte az összes archívummal együttműködnek. Elsők között kaptak hozzáférést a Védelmi Minisztérium irattárához.

A Zsidó Antifasiszta Bizottság személyes kapcsolatok révén gyűjtött iratokat a náci büntettekéről, s a Vörös Hadsereg ben is folyt efféle tevékenység. Ezek jelenleg elérhetők, és folyamatosan publikálják is őket, beleértve Budapest felszabadítását érintő dokumentumokat is.

A történetírás jelenlegi trendjeivel összhangban, a központ a mikrotörténelem felé fordult: ma az egyes települések történetét dolgozzák fel, s a személyes történetekre koncentrálnak. Amikor Auschwitz témakörét feldolgozták, történetét még a tágabban vett történetírói narratíva alapján írták meg. Akkor még nem foglalkoztak azoknak az embereknek a személyes történetét, akik innen szabadultak fel: pedig köztük volt például Ottó Frank, aki a szovjet orvosoknak köszönhetően gyógyult fel, visszatért hazájába, s a tábor felszabadításáról szóló levelét Japánból juttatták el a Központba.

A Oroszországi Zsidó Kongresszus a moszkvai Orosz Holokauszt Kutatási és Oktatási Központ közreműködésével nagyszabású konferenciasorozatot rendezett, amelyhez 2018-ban, a világ vezető holokausztkutatói mellett, meg tudta nyerni az orosz állam támogatását is. Berl Lazar főrabbi és más vallási szervezetek képviselői mellett olyan közéleti szereplők is jelen voltak, mint Lev Gudkov, a Levada

Központ igazgatója, valamint az USA nagykövete. A „Megőrizzük a jövőt” címet viselő, antiszemitizmus-, xenofóbia- és rasszizmusellenes konferencián Magyarországról Krausz Tamás képviselte a holokauszt-kutatással foglalkozó történész szakmát. A 2020-ra tervezett konferenciát egyelőre a pandémia miatt elhalasztották, azonban a 2018-as konferencia előadásaiából Ilja Altman által szerkesztett kötet mind orosz,⁵ mind angol nyelven⁶ elérhető. A kötet áttekintést nyújt az antiszemitizmussal és idegengyűlölettel szembeni harc jelenlegi eszközrendszeréről: az államok növekvő szerepéről (Andrew Baker, USA) és a nemzetközi szervezetek szerepvállalásáról (Lamberto Zannier, EBESZ; Irina Bokova, UNESCO), továbbá a radikális iszlám antiszemitizmusáról. A kötet következő része az antiszemitizmus, az idegengyűlölet és a rasszizmus mai megnyilvánulásait veszi számba: Alvin Rosenfeld írása, az anticionizmus és antiszemitizmus kapcsolatát vizsgálta, míg szerb, görög és bolgár szerzők a hazájukban megjelenő idegengyűlölettel foglalkoztak. Több tanulmány is született az oroszországi xenofóbiáról és zsidógyűlöletről, de a nyugati, ún. „jóléti államok” antiszemitizmusáról is szerepelnek benne írások. Az állam és a civil szféra idegengyűlölettel szembeni együttműködésének új irányával foglalkozik a következő fejezet, és külön részt kapott a vallási szervezetek küzdelme az idegengyűlölettel: míg az orosz előadó az iszlám potenciálját hangsúlyozta az antiszemitizmus elleni harcban, a nyugati előadók az iszlámban megnyilvánuló idegengyűlöletről beszéltek.

Külön szekciót (így a kötetben külön részt) kapott a rasszizmus, az idegengyűlölet térhódítása a médiában és egyes közösségi oldalakon, továbbá a kultúra és oktatás mint eszközök e jelenségekkel szembeni küzdelemében. Az antiszemitizmus történelmi gyökereit feltáró fejezetben kapott helyet Krausz Tamás írása, amely az emlékezetpolitika és a történettudomány kapcsolatát vizsgálja. Végezetül a holokauszttagadás és -relativizálás problematikája került elő: e részben szerepel Ilja Altman írása, amely a modern Oroszországban előforduló holokauszttagadással foglalkozik, illetve külön figyelmet érdemel – a jelenlegi litván emlékezetpolitika fényében – Linas Venclauskas írása a második világháborús litván antiszemitizmus mai tanulságairól.

A legfrissebb kötet áttekintése után a továbbiakban rátérek a moszkvai Oroszországi Holokauszt Kutatási és Oktatási Központ által a közelmúltban publikált három (orosz nyelvű) tanulmánykötet ismertetésére. Kettő ezek közül egy-egy koncentrációs tábor történetét mutatja be, hozzá kapcsolódó tanulmányokkal, a harmadik

pedig – amely az „Őrizd meg a leveleim” címet viseli – a holokauszt során megsemmisített családok történetébe enged betekintést. Megtudthatjuk belőle, hogyan pusztították el az egykori letelepedési övezet „mesztyecskóinak” lakosságát, örökre elpusztítva egy egyedülálló kultúrájú térséget, s csaknem a holt nyelvek közé számúzve nyelvét, a jiddist. Hogy a népiertás hogyan rajzolta át a térség teljes etnikai és kulturális arculatát, az ukrainai Csernyivci (a Monarchia korában Chernowitz) példája mutatja. Az egykor Kis Bécsnek is nevezett város zsidó lakossága és híressé vált költője, Selma Meerbaum Eisinger története pregnánsan mutatja a német megszállás pusztítását. Selma Meerbaum, aki német nyelven írta világirodalmi színvonalú költeményeit, továbbá román, francia és jiddis nyelvű szerzők műveit fordította, egy mihajlovkai náci munkatáborban halt meg tífuszban, mindössze 18 évesen, egész családjával együtt. Selma emléke és tehetsége talán feledésbe is merült volna, ha a csernyivci egyetem néhány professzora, osztrák és német irodalmárok, valamint egy osztrák NGO szervezésében nem tart emlékkonferenciát 2004-ben, hiszen a szovjet irodalomtörténet egyáltalán nem vett tudomást az ukrán területen német nyelven író zsidó költőnő műveiről. Irene Silverblatt szerint ennek több oka van, ezek közül csak az egyik, hogy a térség a Habsburg Birodalom uralma alatt nyerte el sajátos kulturális arculatát. A szovjet emlékezetpolitika továbbá etnikai és nyelvi okok miatt is hanyagolta ennek az életműnek a feldolgozását.⁷ De a jelenlegi ukrán hatalom sem találja módját annak, hogyan közelítse meg múltjának ezt a multikulturális szeletét, hiszen a város másik híres művészeről, Paul Celanról is csak annyit tud mondani, hogy „nem ukrán”. A függetlenség elnyerése Ukrajnában is lehetővé tette történelmi örökségének újradefiniálását, ez azonban nem enyhítette, hanem súlyosbította történelmi konfliktusait, kiélezte a korábbi gazdasági, nemzetiségi, nyelvi ellentéteket.

Noha a holokauszt témájában igen tekintélyes mennyiségű irodalom született már, csak a műveket összefoglaló kötet is egy komoly monográfia lenne, az emlékközpont által kiadott *Sobibór: a szögesdrót két oldala* című könyv egy éven belül elfogyott. És mivel a kérdést továbbra is élénk érdeklődés övezi Oroszországban, az emlékközpont újabb és újabb publikációkat ad ki a témában, és továbbra is sok, eddig feltáratlan információ kerül napvilágra az archívumokból.

A majdaneki lágerről írt kötet céljaként a szerkesztő a lágér történetének szisztematikus leírását tűzte ki, illetve addig ismeretlen dokumentumok közlését, és ezek beemelését a tudományos diskurzusba.

A kötet⁸ első fejezetét az egyik szerkesztő, K. A. Pahaljuk írta, amelyben a majdaneki koncentrációs tábor történetét foglalta össze. Habár a láger neve széles körben ismert volt az oroszországi történészek körében, Auschwitz és Sobibór sokkal több figyelmet kapott. A szerző szerint orosz nyelven óriási hiány mutatkozik egy mélyebb kutatásra, és sok külföldön kiadott munka vár még orosz nyelvű megjelenésre.

A következő rész két tanúvallomást tartalmaz: az első D. Lenardtól, egy olyan túlélőtől származik, akinek sikerült megszöknie a lágerből. Ő az egyik legfontosabb tanú, akinek beszámolója az egyik legfőbb forrás a majdaneki láger (és a náci népirtás) történetének rekonstruálása szempontjából. Ugyanebben a fejezetben kapott helyet egy publikáció Szuren Konsztantyinovics Barutcsev hadiorvos mintegy kétszáz oldalnyi feljegyzéséből, amely a láger fennállása utolsó periódusának történetét írja meg, és közvetlenül a tábor likvidálását követően (1944. július 23-a után) született.

A következő blokkban a Majdanekben elkövetett háborús bűntettekéről olvashatunk. Ennek elsődleges forrása a náci bűnök kivizsgálására létrehozott lublini lengyel–szovjet rendkívüli bizottság kiadványa volt. E dokumentum már ismert volt, ezért a szerkesztőbizottság úgy döntött, hogy egy vázlatot publikál a bizottsági jegyzőkönyvek bizonyos részleteivel együtt, amik az említett zárónyilatkozat alapját képezték. A náci rezsim cinizmusát mutatja, és egyben a „halálgyár” kifejezés létjogosultságát támasztja alá, hogy fontos szempont volt a koncentrációs táborok gazdasági rentabilitása. Ennek folyamatát is nyomon követhetjük, ahogy a hadifogolytábor az első hónapoktól – a földbe vájt kunyhóktól és a halottak árkokban való elégetésétől – eljut kemencék és gázkamrák megépítése után az emberek (családok) nagyüzemi legyilkolásához.

A következő részben a szerkesztők az említett bizottság tagja, egy lengyel bíró, Z. Lukasevics cikkét adták közre, amely az egyik első kísérlet volt a források rendszerezésére és a láger történetének rekonstruálására. Ennek az írásnak az értékét az adja, hogy a lágerben elpusztítottak számát sikerült összesíteni, és az 1944-es adatot (1,5–2 millió fő) pontosítani – habár a szerkesztők szerint módszertanának vannak gyenge pontjai.

Végezetül pedig e kötetben jelent meg R. Je. Zsigun oroszországi történész orosz állami levéltárakból és az emlékközpont archívumából származó fotódokumentumokkal gazdagon illusztrált írása arról, hogyan ábrázolták a koncentrációs táborát a lengyel filmekben.

Az ismertetett kötetek közül talán az egyetlen, amely némi katarzist okozott, a *Sobibór – a szögesdrót két oldalán* című, mert noha egy megsemmisítő tábor történetét írja le, egy fontos fordulatot mégis tartalmaz: a sobibóri felkelést. A könyv a felkelés 75. évfordulója alkalmából született, s abban az évben jelent meg, amikor a felkelés utolsó résztvevője is eltávozott az élők sorából.

A kötet szerzői szerint, az utókor fontos erkölcsi kötelessége az események emlékének ápolása és a tanulságok levonása, ami minde nélkülött abban áll, hogy felismerjük, hova vezet a rasszista ideológia és a kulturális különbségek mint veleszületett tulajdonság abszolutizálása, és ebből fakadóan alacsonyabb és magasabb rendű népek rangsorának felállítása. Egyértésben Z. Baumann szociológussal, „a holokauszt tanulsága abban áll, hogy az emberek többsége, ha olyan szituációba kerül, ahol vagy nincs lehetőség a helyes választásra, vagy annak túl nagy ára van – bámulatos könnyedséggel beszéli rá magát arra, hogy elforduljon erkölcsi kötelességétől. Abban a rendszerben, ahol az észszerűség és az etika ellentétes irányba mutat, a vesztes mindig az emberiség marad.”⁹ Az emlékezés fontosságára mutat rá az is, hogy a varsói gettó felkelésének 70. évfordulója kapcsán rendezett közvélemény-kutatás során a megkérdezett lengyel iskolások 25%-a szerint a koncentrációs tábor Hitler „sikeres projektje” volt.¹⁰

Az emlékezetpolitikai célok között szerepel a lágere felkelés hőse, Alekszander Pecsorszkij szovjet tiszt emlékének, továbbá az embermentő hősök életének megörökítése. Ennek előmozdításán egyébként nemcsak az emlékközpont dolgozik, hanem a Pecsorszkij Alapítvány is, amelynek támogatásával a felkelés más hősei is kitüntetésben részesültek – mint például Alekszej Vajcen és Alekszander Subajev. A kötet hangsúlyozza, hogy a lágerek nem egyszerűen „megszüntek működni”, azokat a Vörös Hadsereg katonái szabadították fel. Pecsorszkij érdeme nemcsak az volt, hogy a felkelést megszervezte és kirobbantotta, hanem az is, hogy a sobibóri túlélők adatait 30 éven át gyűjtötte, és a tábor emlékét megörökítette.

A Sobibór-kötet írásai között vannak újszerű szemléletben megírt tanulmányok, és vannak olyanok is, amelyek pusztán az események részletes leírására törekedtek, mint például K. A. Pahaljuk és L. A. Tyoruskin cikke, amelyben a holokauszt történetét foglalták röviden össze.

A kötet egyik különösen értékes része Selma Leydesdorff¹¹ amszterdami kutató írása, amelyben lengyel és jiddis nyelvű forrásokat használ fel. Egyedi (nyugat-európai) emlékezetpolitikai megközelí-

tése új nézőpontot emel be a tudományos diskurzusba. A tanulmány néhány megállapításával a kötet szerkesztői vitáznak ugyan, de elismerik a különböző országokban letelepedett túlélőkkel készült interjúk forrásértékét.

A kötet további újdonsága, hogy három ország (Oroszország, Hollandia és Izrael) történészeinek együttműködéséből születtek a benne publikált tanulmányok. Aaron Schmeer (Jeruzsálem) írása szintén újdonságokat tartalmaz az ún. „trawnyikok”-ról, azokról a kollaboránsokról, akiket Trawniki-ben, egy SS-kiképzőtáborban készítettek fel, hogy a sobibóri és más koncentrációs lágeretek személyzeteként funkcionáljanak. A kötet hamarosan magyarul is megjelenik, Mezei Bálint szerkesztésében.

A kötet további fejezeteiben olyan, eddig nem publikált kihallgatási jegyzőkönyvek alapján készült tanulmányok olvashatók, amelyek a „trawnyikok” vallomásait tartalmazzák. Ezek az írások kiegészítik A. Schmeer kutatását, egyben rálátást engednek a láger életének másik oldalára – a szögesdrót túlsó felére.

A kötet szerzőinek kiemelt célja volt, hogy a felkelés szereplőinek emlékeit megörökítsék: Pecsorszkij memoárjait három bajtársának visszaemlékezéseivel egészítik ki: így „kap szót” Sz. M. Rosenfeld, A. A. Vajcen és A. M. Weiszpapir. E memoárok újdonsága nem csupán abban áll, hogy elmesélik benne, hogyan szervezték meg a felkelést, hanem abban is, ahogy leírják fogságba esésük előzményét, történetét, majd azt, hogyan deportálták őket Sobibórra.

A szerkesztők egy további fejezetet szenteltek néhány, 1962–1965 között írt levél közlésének (az említett személyektől), amelyeket A. G. Szinyelnikov és V. R. Tomin íróknak címeztek. Utóbbi elévülhetetlen érdeme, hogy Sobibór nem merült feledésbe. Tomin – aki maga is második világháborús veterán volt – az 1960-as évektől közeli barátságba került Pecsorszkijjal, és fontos szerepe volt a láger történetének megismertetésében.

A kötet befejező része egy oroszul eddig nem publikált mű, Miriam Novics 1979-es írása: *Sobibor. Mártíromság és felkelés* címmel, amelyben a tábor túlélőinek vallomásait gyűjtötte össze (belértve Pecsorszkij emlékeit is).

Ha az előző kötetről azt írtam, hogy olvasása katartikus élmény volt, hiszen mégis megjelent benne a hősiesség ellenállás, az utolsó könyvről, amit a Központ kiadványai közül bemutatok, ez nem mondható el. Csakúgy, mint a két tábor történetét feldolgozó kötet, az „Őrizd meg a leveleim”¹² is megrázó egyéni és családi történeteket tartalmaz.

A 2019-es kiadás már az ötödik kötet abban a sorozatban, amely a fronton szolgálók és a hátszágban maradt családtagok levelezését dolgozza fel.

Több mint 300 levél és két napló kapott helyet a könyvben, amelyet 190 fotó illusztrál. A dokumentumokat (ezek Oroszországból, Izraelből, Lettországból, Egyesült Államokból és Ukrajnából származnak) vagy maguk a feladók, vagy a címzettek, de többnyire közeli hozzátartozóik adták át a Központnak, s túlnyomó többségüket először publikálják. A dokumentumok legfőbb értékét az adja, hogy a személyes levelezéseken keresztül betekinthetünk a Szovjetunió megszállt területein zajlott eseményekbe, így Rosztov, a pszkovi és a brjanszki járás, a sztavropoli körzet és a Krím zsidóságának életébe és megsemmisítésének történetébe. Ezenkívül a fronton szolgáló zsidó vöröskatonák hétköznapjait, érzéseit, gondolatait is megismerhetjük, továbbá a hátszágban maradt vagy az evakuációban élő hozzátartozóik sorsával szembesülhetünk. A legmeggrázóbbak azok az írások, amelyeket a frontszolgálatosok kaptak a megszállt területeken maradt családtagjaik megsemmisítéséről.

A kötet bevezető tanulmányát a Központ igazgatója, Ilja Altman írta a szovjet területeken lejátszódott népiirtásról, az egykori letelepedési övezet zsidó közösségeinek megsemmisítéséről. A feldolgozott levelek többsége orosz nyelven íródott, de gyakoriak bennük a jiddis nyelvű megszólítások. A könyvben található írások betekintést engednek a családok mindennapi életébe: kislányok írnak tanulmányaikról a fronton szolgáló bátyjuknak, akiket később megsemmisítettek a náci halálosztagok, és a levélben megfogalmazott reményeik szétfoszlottak. Szerelmesek, akik egymást várták. Apukák, akik a frontszolgáltra bevonulva, otthonhagyott gyermekeik tanulmányai felől érdeklődtek. A polgári lakosság többségét a „végső megoldás” keretében már 1943 előtt megsemmisítették, a behívott férfiak legtöbbször pedig – ha a frontszolgálatról egyáltalán hazatértek – csak az otthonuk hűlt helye fogadta.

Olyan frontszolgálatosok írásai is szerepelnek a kötetben, akiknek családját időben sikerült evakuálni, és – bár a család túlélte a háborút – a fiak, apák, fivérek nem tértek haza. A legmeggrázóbb sorsa talán azoknak a gyerekeknek volt, akiknek nagynénje írt az édesapának arról, hogy gyermekeit hogyan végezték ki a halálosztagosok: hogyan sírtak és sikítottak a félelemtől haláluk előtt, s hogy azért kellett ilyen embertelenül meghalniuk, mert egyik szülőjük a náci törvények alapján zsidónak minősült.

A levelek egy része a fronton íródott, szörnyű körülmények között, ahol sokszor éppen aknák robbantak fel a lövészárók mellett, vagy a harctértől nem messze, ahol nem volt fény és fűtés. A frontszolgálato-sok igyekeztek megőrizni otthoniukat a traumáktól, ezért nyomorúsá-gos helyzetüket sokan megpróbálták elhallgatni. Nem írtak sebesülé-seikről sem, vagy igyekeztek minél kíméletesebben fogalmazni, hogy ne okozzanak traumát szeretteiknek. Többek jellemfejlődésükről számoltak be szeretteiknek, míg mások éppen megkeményedésüknek és bosszúvágyuknak adtak hangot.

A hátszágban maradtak is igyekeztek a lehető legkíméletesebben fogalmazni, így a megszállt területeken élők, vagy éppen a blokád alatti Leningrád lakói sem tárták fel sorsukat a maga szörnyű valójában. Rekonstruálható a levelekből, hogy egyesek már 1941 őszén tudták, mi zajlik a megszállt területeken a zsidó lakossággal szemben, ugyanakkor az is látható, hogy nem a sajtóból, hanem személyes tapasztalat és szóbeszéd útján derültek ki a náci háborús bűncse-lekmények, az embereknek nem volt átfogó képük a holokausztról. Erről tanúskodnak például Szemjon Paperno levelei, amelyekben bosszút esküdött a náccikkal szemben. Altman idéz Anatolij Faber le-veléből is, aki hazatérve a frontról, azzal szembesült, hogy a szeretteit kivégezték. Csaknem két hónap elteltével volt képes papírra vetni a történeteket, írása mélységes fájdalomról tanúskodik. A történetek között hangsúlyt kapott a vegyes házasságokból származók sorsa, továbbá bemutatják azok erőfeszítéseit is, akik mindent megtettek a zsidók megmentése érdekében. Érdekes megfigyelni, hányféle módon viszonyultak az elpusztításra szántakhoz a környezetükben élők: voltak, akik megőrizték javaikat, és várták a hazajövőket, de voltak olyanok is, akik azonnal széthordták mindent, ami a megsemmisített zsidó családok tulajdonában volt.

Altman bevezető tanulmánya után következik Roman Zsigun és Leonyid Tyoruskin írása arról, hogyan zajlott a kötet anyagának összegyűjtése. A két szerző hatalmas erőfeszítések árán kutatta fel a levelek íróit és életrajzukat.

Jegyzetek

- ¹ *Holokauszt: Történelem és emlékezet.* Budapest, Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2006. 23–35.
- ² Krausz Tamás: *Antiszemitizmus-holokauszt-államszocializmus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

- ³ Ilja Ehrenburg, Emilija Boriszovna Kotlovaja, Lev Rozseckij: *Az ismeretlen fekete könyv*. (Szerk: Krausz Tamás) Budapest, Pannonica, 2005.
- ⁴ «Освобождение Венгрии в зеркале дневников и писем о боевых действиях и повседневной жизни советских солдат» <http://holocf.ru/освобождение-венгрии-российско-венг/>
- ⁵ Защитим будущее // Материалы Второй Московской международной конференции по противодействию антисемитизму, ксенофобии и расизму. Москва, 29–30 октября 2018 г. / под ред. И. А. Альтмана и Игоря Котлера. – Москва – Калейдоскоп, 2020. – 526 с.
- ⁶ Protecting the Future/ Materials from the Second Moscow International Conference on Combating Anti-Semitism, Xenophobia, and Racism. Moscow. October 29–30, 2018. Edited by Ilya Altman and Igor Kotler. – Moscow, Kaleidoskop, 2020. 394. Elérhető: http://conference.rjcevent.ru/wp-content/uploads/2020/11/zashhitim-budushhee_2020.pdf
- ⁷ Silverblatt, Irene: Confronting Nationalisms, Cosmopolitan Visions, and the Politics of Memory: Aesthetics of Reconciliation and Selma Meerbaum-Eisinger in Western Ukraine. *Dissidences* 2012, Vol. 4, No. 8. Article 17.
- ⁸ К. А. Пахалюк, Л. А. Терушкин, М.Ю. Мягков, Р.Е. Жигун: Концентрационный лагерь Майданек.
- ⁹ Редактор: Терушкин Л. А., Пахалюк К. А.: Собибор. Взгляд по обе стороны колючей проволоки // Яуза, 2018 г. Серия: Военно-исторические книги.
- ¹⁰ I. m. 7.
- ¹¹ Leydesdorff S. Sasha Pechersky: *Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*. New York – London, Routledge, 2017
- ¹² Сохрани мои письма... // Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 5. / Составители: Р. Е. Жигун, Л. А. Тёрушкин // Под ред. и с предисловием И. А. Альтмана. – М.: Центр «Холокост», 2019–368 с.